אור הצפון — מניעת חסד

מניעת חסדא. אמרו חז"ל (סנהדרין צט:): "והנפש אשר תעשה ביד רמה - זה מנשה בן חזקיה שהיה יושב ודורש בהגדות של דופי. אמר: וכי לא היה לו למשה לכתוב אלא 'ואחות לוטן תמנע ותמנע היתה פלגש לאליפז' (בראשית לו)?" ופירש רש"י: "דבר שאינו צריך הוא, וכן היה מלגלג ואומר שכתבו משה שלא לצורך".

והנה לאחר זה באים חז"ל ומפרשים למה באמת היה צריך משה לכתוב דבר זה בתורה: "אחות לוטן תמנע מאי היא: תמנע בת מלכים הוות, דכתיב: 'אלוף לוטן אלוף תמנע', וכל אלוף מלכותא בלא תגא היא. בעיא לאגיורי. באת אצל אברהם יצחק ויעקב ולא קבלוה. הלכה והיתה פלגש לאליפז בן עשו. אמרה: מוטב תהא שפחה לאומה זו ולא תהא גבירה לאומה אחרת, נפק מינה עמלק דצערינהו לישראל. מאי טעמא? דלא איבעו להו לרחקה" (סנהדרין שם). ומוסיף רש"י: "לרחקה מתחת כנפי השכינה, שהיה להם לגיירה".

והרי הדברים מופלאים. מסופר בתורה ובחז"ל כמה אברהם היה משוטט בעולם כדי להרבות אמונה עלי תבל, להפיץ שם ה' בין הבריות ולהכניסם תחת כנפי השכינה. הכתוב אומר: "והנפש אשר עשו בחרן" (בראשית יב), ומפרשים חז"ל: "אברהם מגייר את האנשים ושרה מגיירת את הנשים" (בראשית רבה לט). תעודה זו היתה תכלית חייהם, ואם אברהם לא הסכים לקבל את תמנע, צריכים להסביר את הסיבה שבודאי הכיר בה שאינה ראויה לכך. הרי תמנע גילתה מעלות גדולות מאד, שעזבה בית מלכות והשתוקקה להידבק בזרעה של אומה זו, ולאחר שלא קבלוה הסכימה להשפיל את עצמה עד כדי להיות שפחה לאומה זו ונעשתה פלגש לאליפז. אלא שאברהם ברוח קדשו הכיר בפנימיות נפשה שיש בה שורש רע ואסור לקבלה בגיורת. שנינו שאמר הקדוש ברוך הוא למשה: "אם יבואו אחד מכל אומות העולם ומתגייר, שיקבלו אותו, ומזרעו של עמלק אל יקבל אותו" (ילקוט ריש שמואל ב). ויש לשער שאברהם הכיר עוד באמו של זרע עמלק את שורש שחיתותו ומשום כך לא קיבל אותה. וכן גם יצחק ויעקב באו לידי אותה ההכרה ופסלוה מלקבלה לגיור.

אולם התורה מגלה שהיתה כאן שגיאה, ושעם כל שורש הרע שמצאו בה היה להם לקבלה ולגיירה ולא להרחיקה מתחת כנפי שכינה. ומשום שלא כיונו לדעת התורה ולא עשו כן, באו תוצאות חמורות ואיומות לזרעם שיצא ממנה עמלק שהצר לישראל בכל הדורות.

למדנו בתורה ובחז"ל כמה שחיתות היתה טבועה בעמלק וכמה הרע לזרעו של אברהם. הוא הראשון שבא להילחם בישראל לאחר יציאת מצרים וקריעת ים סוף, והכתוב מציין עליו: "אשר קרך בדרך ויזנב בך כל הנחשלים אחריך ואתה עיף ויגע ולא ירא אלהים" (דברים כה). והוא ששונא לישראל ומציק לו בכל הדורות, וישראל נצטוה במצוה מיוחדת למחות את זכרו מהעולם, וגם ה' הכריז עליו מלחמה עד עולם, כדברי הכתוב: "מלחמה לה' בעמלק מדור דור" (שמות יב). ולא עוד אלא שכל זמן שעמלק קיים, אין השם שלם ואין הכסא שלם, כדכתיב "יד על כס יה" (ראה רש"י שם). וכל זה לא בא אלא מתוך כך, שאברהם יצחק ויעקב מנעו חסד מתמנע ולא קיבלו אותה לקרבה תחת כנפי השכינה.

הרי כמה חמורה פעולה אחת של מניעת חסד ואף מנפש אחת, עד שהיא מביאה פורעניות קשה כזו לישראל ולעולם לכל הדורות ומגעת עד כסא הכבוד. והתורה כתבה לנו לשם כך דבר שאינו צריך, על לוטן ועל תמנע, כדי ללמדנו את היסוד הזה המגיע לרומו של עולם.

בדומה לזה מצינו לגבי יעקב אשר מנע מלתת את דינה לעשו. הכתוב אומר: "ויקם בלילה הוא ויקח את שתי נשיו ואת שתי שפחותיו ואת אחד עשר ילדיו" (בראשית לב). ושואלים חז"ל (ילקוט קלא, ובראשית רבה עו:ט): "ודינה היכן היתה? נתנה בתיבה ונעל בפניה. אמר: עינו של עשו רמה היא, שמא יתלה עיניו ויראה אותה ויקח אותה ממנו. אמר לו הקדוש ברוך הוא: 'למס מרעהו חסד' (איוב ו) מנעת חסדך מן אחוך, ונסבתיה לאויב ולא גירתיה. לא בקשת להשיאה למהול, הרי היא נשאת דרך איסור. הדא הוא דכתיב: 'ותצא דינה בת לאה'".

חז"ל מתארים את רשעותו של עשו ומספרים עליו שבאותו יום שמכר את הבכורה עבר על חמש העבירות החמורות ביותר (בבא בתרא טז), ובאותה שעה יצא לקראת יעקב כדי להילחם בו, ויצר ליעקב מאד והיה נאלץ להשתמש בתכסיסים שונים לדורון, לתפילה ולמלחמה כדי להינצל ממנו, או להציל לפחות מחנה אחד לפליטה. ולכאורה היה בודאי צריך לחשוש מלמסור את בתו דינה לאשה לרשע זה, ובפרט בשעה זו שנמצא בסכנת השמד מצד אותו רשע בעצמו, הוא יחד עם כל בני ביתו.

אולם עם כל זה, רואה התורה ביעקב מניעת חסד מאחיו. למרות כל החששות והסכנות, לא עשה יעקב כהוגן בזה שסגר את דינה בתיבה והעלימה מעינו של עשו. החסד הוא ממדותיו של הקדוש ברוך הוא שבהן ברא את העולם וכל אדם חייב להידמות למדותיו אשר זוהי תכליתו בחיים. ויעקב צריך היה להיות מוכן לגמול חסד עם אחיו ולתת לו את דינה בתו לאשה. ואולי היתה גם מחזירתו למוטב ומביאה אותו לחיי העולם הבא. ומכיון שיעקב הסתייג מחסד זה, נאמר עליו "למס מרעהו חסד". ובא עליו עונש חמור כזה שתפשו את דינה וטמאו אותה והביאו עליו ועל ביתו חרפה נוראה כזו.

חמורה מאד היא, איפוא, מניעת חסד מהזולת, אף אם היא באה מתוך חשבונות ושיקולים רבים, וגוררת אחריה תוצאות ועונשים קשים וכבדים.

ב. ויתכן כי באמת לא היה יעקב חייב לתת את בתו לעשו הרשע, כי הרי אמרו חז"ל; "כל המשיא את בתו לעם הארץ כאילו כופתה ומניחה לפני ארי" (פסחים מט:), ועל אחת כמה וכמה לרשע, ולא לרשע תם אלא לעשו המופלג ברשעותו, כאמור. ולא עוד אלא שמסתבר שגם אסור היה לו ליעקב למסור את דינה לעשו, כי כשם שהוא חייב לעשות חסד עם אחיו, הרי הוא חייב לעשות חסד עם בתו ולא לכפות אותה לפני ארי כזה. ואמנם עשה יעקב חסד עם דינה שסגר אותה בתיבה כדי להצילה מידי עשו שלא ישים עיניו בה ויקחנה. אלא שהתביעה כלפי יעקב היתה כאן בדרך אחרת.

אנו מוצאים בתורה שיש שתובעים את הבריות לא רק על פגם במעשה כי אם גם על פגם במחשבה אף אם המעשה הוא כהוגן. דוגמה לרעיון זה אנו מוצאים לגבי דור המדבר. חז"ל אומרים: "תנו רבנן, מהו 'בנסוע הארון ויאמר משה' - פרשה זו עשה לה הקדוש ברוך הוא סימנים מלמעלה ולמטה לומר שאין זה מקומה וכו', ולמה כתבה כאן כדי להפסיק בין פורעניות ראשונה לפורעניות שניה. פורעניות שניה מאי היא? 'ויהי העם כמתאוננים' פורעניות ראשונה - 'ויסעו מהר ה'' ואמר ר' חמא בר חנינא שסרו מאחרי ה'" (שבת קטז). ותוספות הביא שם את דברי המדרש "שנסעו מהר סיני דרך שלושת ימים, כתינוק היוצא מבית הספר שבורח לו והולך לו, כך היו בורחים מהר סיני דרך שלושת ימים".

והנה תמוה הדבר. איזו פורעניות יש כאן בזה שנסעו מהר סיני, והרי חייבים היו לעזוב את המקום כדי להמשיך בדרכם למטרתם להגיע לארץ הבחירה. ולא עוד אלא שחז"ל אומרים ש"מהלך שלושת ימים הלכו ביום אחד שהיה הקדוש ברוך הוא חפץ להכניסם לארץ מיד" (ראה רש"י שם). ועוד אמרו חז"ל שהמהלך משם לארץ ישראל ארבעים יום וארבעים לילה, ו"אילו זכו ישראל - לשלשה ימים היו נכנסים", (ספרי דברים א:ב). וגם "ארון ברית ה' נוסע לפניהם דרך שלשת ימים", כלומר "היה מקדים לפניהם דרך שלשת ימים לתקן להם מקום חנייתם" (רש"י שם). ואם כן האיצו בהם שיסעו מהר מהר סיני עד שבני ישראל התלוננו על כך ואמרו: "אוי לנו כמה לבטנו בדרך הזאת שלשה ימים שלא נחנו מעמל הדרך" (שם), והיתה בזה מעלה גדולה שיחישו להיכנס לארץ הקודש. והיאך קוראים נסיעה זו "סרו מאחרי ה'". ומתארים אותם כתינוק הבורח מבית הספר?

אולם בעל כרחנו שלא היתה שום פגיעה בעצם הנסיעה, ולהיפך זו היתה, עליה גדולה. והם היו חייבים בכך, אבל יחד עם זה היו צריכים להרגיש קושי להיפרד מהר סיני שקיבלו עליו את התורה, ובשמים הכירו שפרידה זו לא עלתה להם כל כך בקושי כפי הדרוש. בזמן שעזבו את ים סוף כתוב: "ויסע משה את ישראל מים סוף" ופירש רש"י בשם מכילתא: "הסיעם על כרחם, שעטרו מצרים סוסיהם בתכשיטי זהב וכסף ואבנים טובות והיו ישראל מוצאים אותם בים וכו', לפיכך הוצרך להסיעם בעל כרחם". ואם לגבי ביזת מצרים כך, על אחת כמה וכמה כאן בשעה שהיו נאלצים לעזוב את הר ה', בודאי שהיה ראוי שיהיה צורך להסיעם בעל כורחם לפחות במחשבה. ומכיון שכתוב "ויסעו" ולא "ויסע", משמע שלא היתה, פרידתם כל כך קשה עליהם. ואם כי נסעו לארץ הבחירה לתכליתם הקדושה והיו מצווים ונדחקים לכך על ידי השכינה, קוראים את הזריזות הזאת "סרו מאחרי ה'". אמנם המעשה היה כשורה וההליכה היתה אחרי ה' אבל מכיון שהמחשבה לא היתה בשלמותה בהתאם למדדיגתם, קיבל כל המעשה צורה הפוכה עד שתיארו אותם כסרים מאחרי ה' וכבורחים מבית הספר וציינו את המעשה בתור פורעניות קשה, עד שהיה צורך להעתיק את הפרשה ממקומה ולעשות סממניות כדי להפרידה מפורעניות אחרת.

ולפי אותו רעיון אפשר לפרש גם את התביעה על יעקב במניעתו את דינה מעשו אחיו. יתכן שיעקב נהג כהוגן במה שהעלים את דינה מעיני עשו ועשה בזה חסד עם דינה בתו, כאמור, אלא שתוך עשותו חסד עם דינה, היה גם צריך להרגיש צער בנפשו על אשר אין בידו לגמול חסד עם עשו. ואולי גם הרגיש בצער זה, אבל בשמים ראו שלא הצטער במדה הדרושה, בהתאם למדריגתו. ולפיכך אף על פי שהמעשה הזה של יעקב היה כולו חסד. אבל מכיון שהוכר פגם במחשבתו לגבי מניעת חסד מעשו, נהפך כל המעשה מחיוב לשלילה, מחסד לאי-חסד, עד שקוראים עליו: "למס מרעהו חסד", ובא עליו עונש כה קשה וחמור וחרפת עולם על כל ביתו.

ג. עמדנו במאמר הקודם על דקותה של לשון התורה שאף אם היא מתארת מעשי עבירה מסוימים בבטויים חריפים מאד אינם לפי מושגינו כי אם משגים דקים מאד. ואם התורה בעצמה מתארת את המשגה בצורה קלה, ועל אחת כמה אם היא רק מרמזת עליו ברמז דק בתוך דברים אחרים, בודאי שאינו לפי מושגיגו כי אם איזה פגם כל שהוא.

והנה מעשה זה של אברהם באי קבלתו את תמנע ומעשה יעקב בהעלימו את דינה מעשו, לא נזכרים כלל בתורה אלא רז"ל לומדים אותם מאיזה רמז של כתוב מיותר או להיפך מהעלם הכתוב (ראה לעיל במדרש חז"ל שלמדים שיעקב סגר את דינה בתיבה מזה שהתורה לא הזכירה את שמה). ואפשר להבין כמה היו הפגמים הללו במעשיהם דקים מן הדקים, שקשה לנו לתפוש אותם במושגינו. ובכל זאת נורא הוא באיזו חומרה ראו אותם בשמים ואילו תוצאות איומות ועונשים מרים באו בגללם. הרי כמה דקדק הקדוש ברוך הוא עם אבות העולם וקדמוני הדורות כחוט השערה ועמד עמהם על כל פגם כל שהוא הן במעשה והן במחשבה.

ומכאן אנו גם למדים מה גדול ערכו של כל מעשה חסד. כי אם כה החמירו בפגם כל שהוא במניעת חסד, הרי כמה מרובה חיובו של חסד וכמה שכר וזכויות טובות תלויות בו לדורות עולם.